

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ СУМЩИНИ ПІД ЧАС ВВЕДЕННЯ КАРТКОВОЇ СИСТЕМИ (1928–1935 РР.)

Світлана Авхутська

кандидат педагогічних наук, доцент
кафедри історії України,
Сумський державний педагогічний
університет імені А.С. Макаренка,
м. Суми, Україна
e-mail: istukmak@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5134-5621>

Світлана Моцак

кандидат педагогічних наук,
доцент, завідувач кафедри
всесвітньої історії, міжнародних
відносин та методики навчання
історичних дисциплін Сумського
державного педагогічного
університету імені А.С. Макаренка,
м. Суми, Україна
e-mail: mocakci@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3941-9143>

Статтю присвячено аналізу соціально-побутових умов життя студентської молоді одного конкретного регіону (в даному випадку території сучасної Сумщини) під час введення карткової системи в 1928–1935 рр. На основі архівних документів і наукової літератури проаналізовано стан стипендіального забезпечення студентів, встановлено, що у зазначений період студенти мали проблеми з харчуванням, проживанням і лікуванням. Виявлено причини за якими студенти полишали навчання: малограмотність, малозабезпеченість, ганебні вчинки (крадіжки), а також залучення до різних політичних кампаній. Проте, постачання студентів за картковою системою стало порятунком для багатьох із них під час голодомору, а, іноді, й для їхніх рідних, яким вони пересилали продукти в село.

Ключові слова: соціально-побутові умови, студентська молодь, карткова система, матеріальне становище, дозволя

SOCIAL AND LIVING CONDITIONS OF STUDENT YOUTH OF SUMY REGION DURING THE INTRODUCTION OF THE CARD SYSTEM (1928–1935)

Svetlana Avkhutska

Candidate of Pedagogical Sciences,
Senior Lecturer of the Department
of History of Ukraine, Sumy State
Pedagogical University named after
A.S. Makarenko,
Sumy, Ukraine
e-mail: istukmak@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5134-5621>

The article is devoted to the up-to-date question of modern historical research – the study of everyday life of the Soviet man. This interest is explained by the general tendency to review the Soviet past, to reevaluate ideals and to seek answers to questions that are still open.

The article analyzes the social and living conditions of student youth of a particular region (in this case the territory of modern Sumy region) during the introduction of the card system in 1928–1935. Based on archival documents and scientific literature it has been discovered that students had elementary problems with food, accommodation and

Svetlana Motsak

Candidate of Pedagogical Sciences,
Senior Lecturer, Head of the
Department of World History,
International Relations and Methods
of Teaching Historical Disciplines
Sumy State Pedagogical University
named after A.S. Makarenko,
Sumy, Ukraine
e-mail: mocakci@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3941-9143>

treatment. Numerous student applications to the directorate of educational institutions of the region and to the People's Commissar of Education indicate the extremely terrible conditions of their existence and the absence of even necessary things. Poor students were sometimes unable to study due to lack of money for clothing and food. They often left school in the winter due to lack of warm clothes. To survive, young people were looking for all kinds of part-time jobs, leaving the city of Sumy for a long time and being separated from the educational process. However, the supply of students by card system was a lifeline for many of them during the Holodomor, and sometimes for their relatives, to whom they sent food to the village.

The reasons for which students left the studies were identified: illiteracy, poverty, and theft, which was largely the result of a massive shortage of basic necessities among students.

It was established that the factors of the destruction of the intellectual potential of the region were also the involvement of students in various economic and political campaigns – collectivization, dekulakization, grain procurement, sowing. This disrupted the course of the educational process, led to the “disruption” of sessions, reducing the number of graduates.

Despite all this, some young people found time and were actively involved in community service.

Keywords: social and living conditions, student youth, card system, financial situation, leisure

URL:

<https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/15>

Авхутська С., & Моцак С.
(2022). Соціально-побутові
умови життя студентської
молоді Сумщини під час
введення карткової системи
(1928–1935 рр.). *Консенсус*, 2, 37–
45.

Дослідження проблем повсякдення населення є одним із пріоритетних напрямів сучасної історичної науки. Ознайомлення із повсякденним життям різних верств населення в екстремальних умовах, зокрема – індустріалізації, колективізації, голоду, введення карткової системи дає можливість з'ясувати реальний рівень життя народу в роки панування сталінського тоталітаризму, оскільки в певній частини населення до цих пір залишаються сильними ностальгічні настрої за радянським минулим. Тому вивчення і оприлюднення архівних документів 1920–30-х рр., що ілюструють реальний рівень життя народу в роки панування сталінського тоталітаризму, є надзвичайно актуальним в наш час.

Не дивлячись на той факт, що цієї проблеми торкалися ще радянські історики¹, вони не могли об'єктивно висвітлити її в публікаціях того часу у зв'язку із тотальною цензурою та закритістю архівних матеріалів. З 1930-х рр. і в наступні десятиліття обмеження свободи наукового пошуку, залежність від керівних документів партії спричинило фрагментарність викладу, брак документальної бази у висвітленні молодіжної проблематики, яка зводилась в основному до вивчення історії становлення вищої радянської школи.

Відкриття доступу до архівів після розпаду Радянського Союзу надало можливість об'єктивного висвітлення проблеми повсякденного життя радянського студентства у 1920–30-х рр. Перші ґрунтовні праці як російських, так і українських істориків (С. Кульчицького, О. Лаврут та ін.) з'явилися у 1990-х – на початку 2000-х рр.²

На сьогоднішній день вітчизняна історіографія студентського повсякдення зазначеного періоду представлена низкою робіт. Зокрема, це колективна монографія «Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя» (2012)³, окремий розділ якої присвячений повсякденню студентського колективу та його участі в соціально-економічних перетвореннях в країні. Дослідниця О. Рябченко сконцентрувала увагу на вивченні повсякденних практик та конфліктів ідентифікації студентів УРСР 1920–30-х рр.⁴ Докторська дисертація О. Комарницького⁵ та монографія О. Лук'яненка⁶ присвячені колективам педагогічних навчальних закладів радянської України.

Метою даної наукової розвідки є аналіз соціально-побутових умов життя студентської молоді Сумщини під час введення карткової системи в 1928–1935 рр.

Виклад матеріалу. У 1929 р. радянською владою було відновлено карткову

¹Ряпо Я.П. Народна освіта на Україні за 10 років революції. Харків: Держ. вид-во України, 1927. 128 с.; Ординець І. Побут та здоров'я студентства на Україні. *Шлях освіти*. 1926. № 2. С. 128–135.

²Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.; Лаврут О. Дозвілля студентів УСРР у 20-ті роки XX ст. *Україна XX століття: культура, ідеологія, політика*. 2009. Вип. 15 (2). С. 144–153.

³Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.

⁴Рябченко О.Л. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія. Харків: ХНАМГ, 2012. 456 с.

⁵Комарницький О.Б. Студентство педагогічних навчальних закладів Радянської України в умовах формування тоталітарної системи (20–30-ті рр. XX ст.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2017, 682 с.

⁶Лук'яненко О.В. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років: Монографія. Полтава: Видавництво «Сімон», 2019. 658 с.

систему на продукти першої необхідності. Це стало результатом стрімкої індустріалізації, що призвела до різкого зниження життєвого рівня населення. Економічні труднощі, що підкреслювалися як тимчасові, оголошувалися органами радянської пропаганди неминучими та цілком природними. В УСРР, де криза набула найбільшого розмаху, це стало в значній мірі також результатом неврожаю і надмірним вивезенням продовольства за межі республіки для забезпечення продовольством інших республік СРСР і виконання експортних планів. Поміж катастрофічного дефіциту продуктів для жителів міст для радянської влади карткова система розглядалася як засіб потужного контролю за населенням і мала стати невід'ємним елементом заміни стихійного ринку нормованим розподілом.

Спочатку було запроваджено картки на хліб, згодом – на цукор, м'ясо, масло та інші продукти за 3-ма категоріями: робітники (1-а категорія); службовці та члени їхніх родин (2-а категорія); безробітні, інваліди, пенсіонери (3-я категорія). Так звані «нетрудові елементи» (торговці, служителі релігійних культів і домогосподарки, яким не виповнилося 56 років) карток узагалі не отримували. Студенти прирівнювалися до категорії робітників легкої промисловості.

Внесення податків та добровільних внесків в поєднанні із затримками зарплат практично позбавляли населення придбати продукти на вільному ринку, або навіть в державних магазинах, де їх вартість зазвичай була в 2–4 рази вищою, аніж при постачанні по картковій системі. Якість харчування за картковою системою залишалася вкрай низькою.

У 1929/30 навчальному році розмір студентських стипендій становив 48 крб. і ними було забезпечено $\frac{2}{3}$ студентів. У 1930/31 навчальному році розмір стипендії зріс до 65,6 крб. для педагогічних інститутів⁷. Для того часу це була солідна сума. Для порівняння, чорнороб отримував зарплату в 40–60 крб., а кваліфікований робітник – 160 крб.

Зростання стипендії не вплинуло на покращення життя студентів, оскільки зростала вартість найнеобхідніших речей і продуктів, які, до того ж, неможливо було придбати. Близько третини стипендії йшло на харчування за картковою системою, але враховуючи, що норма для студентів була меншою, їм все ж доводилося докуповувати продукти в державних магазинах за вищими цінами. У більшості випадків для студентів стипендія була не підмогою, а основним засобом існування, без неї молодь залишала інститут. Студентам доводилося обмежувати себе в самому необхідному, шукати додатковий заробіток, щоб якось зводити кінці з кінцями. Проте роботу в ті часи знайти було складно, оскільки студентів не реєстрували на біржі.

У той же час вартість обідів в студентських столових була досить високою: у 1931/32 навчальному році становила в середньому близько 30 коп., а в наступному році піднялася майже вдвічі. До цього також варто додати вартість сніданку і вечері, котрі

⁷ Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.... С. 711.

разом обходилися приблизно в таку ж суму. У дописах згадувалось, що більшість студентів або тільки обідають, або снідають та вечеряють, але не обідають.

Місцева преса вже в 1931 р. інформувала про вкрай занедбаний стан громадського харчування в місті Суми. У найбільш занедбаному стані перебувала так звана студентська їдальня. Вона була закритого типу і, як зрозуміло із назви, призначена виключно для студентів навчальних закладів міста. Не дивлячись на те, що в цій їдальні обідало понад 2 тис. чоловік, в ній було всього 60 ложок і чашок. Лише після звернення уваги на це питання певними організаціями (газета не уточнює якими), відразу знайшлося ще ложок для студентської їдальні. Сумським інститутом соціального виховання було ініційоване відкриття окремої студентської їдальні, але з боку місцевої міської ради і партійної організації не було достатньої підтримки в налагодженні її постачання продуктами харчування⁸.

Для забезпечення харчування викладачів та студентів при Сумському інституті соціального виховання у 1932 р. було організовано підсобне господарство із посівною площею 13 га, в якому було 13 корів. У 1935 р. у зв'язку із економічним зміцненням колгоспів і здешевлення сільськогосподарських продуктів відпала потреба в підсобному господарстві і його було ліквідовано⁹.

Чисельні заяви студентів до дирекції навчальних закладів і Наркомату освіти УСРР вказують на вкрай жахливі умови їх існування. Для прикладу студент соціально-економічного відділу Ю. Іванов у 1931 р. у своїй заяві до стипендіальної комісії просив зарахувати його на стипендію за 3-ю категорією (63 крб.) у зв'язку із слабким здоров'ям, потребою в харчуванні та відсутністю коштів на придбання одягу. Сам він походив із родини робітника¹⁰. У наступні роки, особливо під час голодомору 1932-1933 рр., матеріальне становище студентів ще більше погіршилося, що знайшло відображення у заявах на адресу дирекції навчального закладу та Наркома освіти УСРР. Жахливі умови життя часто приводили до важких захворювань. Така доля спіткала студентку 3-го курсу Сумського інституту соціального виховання М. Піскову, котра після відбуття педагогічної практики в холодних класах школи важко захворіла і змушена була взяти річну відпустку. За час перебування у відпустці вона проживала у батька, у якого на утриманні було ще 3 діти. Його зарплатні в 170 крб. явно не вистачало, але, не дивлячись на складні умови існування, студентка не отримувала ніякої грошової допомоги від навчального закладу. З боку Наркомату освіти УСРР їй лише порадили перевестися на заочне навчання¹¹.

З іншого боку, постачання студентів за картковою системою стало порятунком для багатьох із них під час голодомору, а часом і для їх рідних, яким вони пересилали

⁸ Лук'яненко О.В. «Найближчі друзі партії»... С. 451.

⁹ Державний архів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. Р-2817. Оп. 3. Спр. 41. Учебная часть. Рецензии на научные работы и статьи. Арк. 8.

¹⁰ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 96. Копии дипломов, заявления, анкеты, справки с мест жительства студентов. Арк. 71-72.

¹¹ Лук'яненко О.В. «Найближчі друзі партії»... С. 431.

в село продукти харчування. Норми постачання студентства різних навчальних закладів хлібом відрізнялися: так, у Педагогічному інституті отримували 400 грамів на день, у Хіміко-технологічному по 600 грамів. З березня 1933 р. фіксувалися випадки зменшення норми видачі хліба студентам. Так, у Шосткінському хіміко-технологічному інституті «студенти отримують зменшену норму хліба – замість 600 гр. – 400, зараз пропонують довести її до 300 гр.»¹².

Близько третини студентів було позбавлено стипендії взагалі і вони були вимушені шукати додаткових заробітків. Із року в рік збільшувалася кількість виключених із навчальних закладів таких студентів-заробітчанин, котрих називали «літунами». «Літуни» самовільно полишали навчання, відмовлялися від практики та державного професійного розподілу, таким чином дистанціюючись від педагогічного колективу.

При поселенні в гуртожиток перевагу надавали в першу чергу стипендіатам, котрими були здебільшого робітники і селяни з виробничим стажем, а також відряджені на навчання. Усі інші студенти залишалися і без стипендії, і без державного житла. У 1931/32 н. р. ситуація із забезпеченням житлом ще більше погіршилася. У Сумському інституті соціального виховання, наприклад, осінній та весняний набори (усього 340 студентів) зовсім залишилися без гуртожитку.

Станом на 1935 р. у гуртожитках при Сумському педінституті проживало лише 60% із числа студентів, котрі потребували забезпечення житлом¹³. У гуртожитках при багатьох навчальних закладах Сумщини були проблеми із опаленням і з цієї причини взимку в кімнатах було вкрай холодно.

Часто причиною виключення студентів із вищих навчальних закладів ставала не стільки їх малограмотність, скільки важкі матеріально-побутові умови, особливо під час голодомору 1932–1933 рр. Студенти-бідняки часто не мали змоги навчатися через брак коштів на одяг і харчі, важкі умови життя своїх рідних. Вони полишали навчання у зимовий період через відсутність теплового одягу тощо.

Багато студентів, перебуваючи на додаткових заробітках, лише епізодично з'являлись в навчальних закладах. Таким же чином, як і вчителі в пошуках кращих умов проживання і грошового забезпечення, або з метою уникнення репресій з боку радянської влади, студенти змушені були по 2–3 рази на рік змінювати місце роботи. При цьому часто в пошуках роботи вони переміщалися по різних регіонах СРСР. В умовах голоду 1932–1933 рр. частина вчительства була змушена виїхати до Радянської Росії, де були значно кращі умови життя.

Становище у 1932/33 навчальному році стало особливо катастрофічним, оскільки значну частину студентів було відраховано з інститутів за власним бажанням, або через чисельні невідвідування занять. Так, у 1932/33 навчальному році

¹² Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.... С. 719.

¹³ Комарницький О.Б. Студентство педагогічних навчальних закладів... С. 314.

із Сумського інституту соціального виховання відсіялося понад 23% студентів¹⁴. Нерідко студентів виключали за ганебні вчинки. Наприклад, у квітні 1933 р. студент 1-го курсу соціально-економічного відділу І. Гуков був виключений із Сумського інституту соціального виховання як такий, що перебував «під слідством за крадіжку»¹⁵. Випадків крадіжок серед студентів було багато, що в значній мірі ставало результатом масового дефіциту найнеобхідніших речей.

На початку 1930-х рр. студентів залучали до різноманітних господарських/політичних кампаній на селі: колективізації, розкуркулення, хлібозаготівлі, посівних, заготівельних, збиральних робіт і тощо. Зі студентами сільськогосподарських вишів обов'язково укладався типовий договір «Про контрактацію студентів», відповідно до якого вони мали долучатися до усіх кампаній влади на селі та відпрацювати в одному селі не менше 7–10 днів¹⁶. Педагогічні ж інститути мали проявити власну ініціативу в якості агрокультурної допомоги у проведенні підготовчої роботи до посіву, допомогти організувати колективні господарства на селі.

Мобілізації студентів відбувалися постійно, багатьох відряджали на тривалий термін, внаслідок чого у вишах залишалася незначна кількість тих, хто мав можливість продовжувати навчання. У 1931 р. практикувалися спеціальні набори до вишів, що значно збільшили склад партійних організацій у цих навчальних закладах. Найбільший партійний прошарок був у індустріально-технічних інститутах. Наприклад, у Шосткінському хімічному інституті він становив 55%.

З іншого боку, ці ж особи відправлялися на ліквідації різних «проривів», що знову зменшувало кількість комуністів і комсомольців у вищих навчальних закладах. Так, у травні 1933 р. десять студентів Сумського інституту соціального виховання було призначено секретарями партійних осередків¹⁷. Катастрофічна ситуація склалася у 1933 р. і в педагогічних вищих навчальних закладах. Поруч з мобілізаціями на різні кампанії, на місцях систематично проводились мобілізації на постійну роботу, часто навіть за один-два місяці до закінчення навчання, зменшуючи цим і без того малі контингенти випусків.

Такі мобілізації студентів значно порушували хід навчального процесу. Прикладом може бути ситуація у Сумському інституті соціального виховання, у якому літня сесія 1932/33 навчального року розпочалася 20 червня. Через 4 дні її

¹⁴ Комарніцький О.Б., Комарніцька Л.М. Студентство Сумського педагогічного вишу у 20–30-ті роки ХХ ст. *Історичні студії суспільного прогресу: електронний науковий журнал*. Глухів, 2019. Випуск V. С. 157.

¹⁵ ДАСО. Ф. Р-2817. Оп. 1. Спр. 234. Книга приказов (1931–1933 г.). Арк. 92.

¹⁶ Маркова С.В. Суспільно-політичні зміни в українському селі у контексті формування комуністичної системи (1917–1933 рр.): дис... д-ра істор. наук: 07.00.01 / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, 2015. С. 319–320.

¹⁷ Комарніцький О.Б., Комарніцька Л.М. Студентство Сумського педагогічного вишу... С. 153.

припинили, і студентів мобілізували на прополовальні роботи. 8 липня сесію поновили, але того ж дня молодь знову мобілізували. У зв'язку з цим сесія не відбулася і студентів перевели на наступний курс на підставі поточної успішності. З цієї ж причини не було проведено захисту дипломних робіт.

Відмова від участі в господарських/політичних кампаніях загрожувала студентам кримінальною відповідальністю. Так, у жовтні 1932 р. для ліквідації прориву в кощі цукрового буряку на хутір Байрак Михайлівської сільради була направлена буксирна бригада зі складу студентів Лебединського педтехнікуму. При цьому, в наказі директора навчального закладу вказувалося, що студенти, які не виконують обов'язків по ліквідації прориву і вийдуть в інше місце, будуть притягнуті до кримінальної відповідальності¹⁸.

Разом із спеціальними наборами перед ВНЗ постало вирішення серйозного завдання – подолання надзвичайно низького рівня загальної освітньої підготовки молоді, що було пов'язано з різким збільшенням із кінця 1920-х рр. «пролетарського ядра» серед студентства. Масовим явищем стали другорічництво і особливо «хвости», загрозливих масштабів набували відсів і «дезертирство» студентів. Тому все частіше лунали вимоги про те, що потрібно дати можливість студентам читати і вчитися, ходити в театри та кінотеатри, а не прирікати їх на відставання, другорічництво, а то й залишати навчання.

Незважаючи на все це, частина молодих людей активно займалася громадською роботою. У зв'язку зі складним матеріальним становищем дозвілля студентства кінця 1920-х – початку 1930-х рр. було досить одноманітним. Свій вільний час молодь проводила переважно в гуртожитках, де студенти збиралися після навчальних занять та роботи на виробництві, щоб поспілкуватися з друзями та знайомими¹⁹. Частина студентів свій вільний час проводила в театрах, за читанням книг чи преси. Кілька разів на тиждень відбувався перегляд фільмів у клубах. Через брак коштів студентські організації розповсюджували квитки за пільговими цінами, що давало можливість подивитися кінофільм чи виставу. Деякі студенти у вільний від навчання та роботи час займалися написанням літературних творів, представлених на сторінках періодики в основному на наболілі теми про жахливі житлові умови, погане харчування тощо.

Висновки. Таким чином, соціально-побутові умови життя студентської молоді Сумщини під час всього існування карткової системи в 1928–1935 рр. були незадовільними. Незважаючи на існування стипендіального забезпечення двох третин студентів, значна частина молодих людей мала проблеми з харчуванням, проживанням і лікуванням. Причини виключення студентів із вищих навчальних закладів були пов'язані не лише з їх малограмотністю, а й з поганим матеріальним забезпеченням. Також до деструктивних чинників руйнування інтелектуально-

¹⁸ ДАСО. Ф. Р-1504. Оп. 1. Спр. 10. Книга приказов за 1932, 1933, 1939, 1940 и 1941 года. Арк. 32.

¹⁹ Лаврут О. Дозвілля студентів УСРР у 20-ті роки ХХ ст.... С. 147.

кадрового потенціалу регіону слід віднести залучення студентів до різних господарських та політичних кампаній.

REFERENCES

- Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (dali – DASO). F. R-1504. Op. 1. Spr. 10. Knyha prykazov za 1932, 1933, 1939, 1940 i 1941 hoda. 77 ark.
- DASO. F. R-2817. Op. 1. Spr. 234. Knyha prykazov (1931-1933 hh.).
- DASO. F. R-2817. Op. 1. Spr. 96. Kopyy dyplomov, zaiavlenyia, ankety, spravky s mest zhytelstva studentov. 78 ark.
- DASO. F. R-2817. Op. 3. Spr. 41. Uchebnaia chast. Retsenzyy na nauchnyye raboty y staty. 363 ark.
- Komarnitskyi O.B. Studentstvo pedahohichnykh navchalnykh zakladiv Radianskoi Ukrainy v umovakh formuvannia totalitarnoi systemy (20-30-ti rr. XX st.): dys.... d-ra ist. nauk: 07.00.01/ Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka. Kamianets-Podilskyi, 2017, 682 s.
- Komarnitskyi O.B., Komarnitska L.M. Studentstvo Sumskoho pedahohichnoho vyshu u 20-30-ti rr. XX st. *Istorychni studii suspilnoho prohresu: elektronnyi naukovyi zhurnal*. Hlukhiv, 2019. Vypusk V. S. 150-157.
- Lavrut O. Dozvillia studentiv USRR u 20-ti roky XX st. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*. 2009. Vyp. 15 (2). S. 144-153.
- Lukianenko O.V. «Naiblyzhchi druzi partii»: kolektyvy pedahohichnykh vyshiv Ukrainy v obrazakh shchodennia 1920-kh – pershoi polovyny 1960-kh rokov: Monohrafiia. Poltava: Vydavnytstvo «Simon», 2019. 658 s.
- Markova S.V. Suspilno-politychni zminy v ukrainskomu seli u konteksti formuvannia komunistychnoi systemy (1917-1933 rr.): dys.... d-ra istor. nauk: 07.00.01 / Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka, Kamianets-Podilskyi, 2015. 534 s.
- Ordynets I. Pobut ta zdorovia studentstva na Ukraini. *Shliakh osvity*. 1926. № 2. S. 128-135.
- Riabchenko O.L. Studenty radianskoi Ukrainy 1920-1930-kh rokov: praktyky povsiakdennosti ta konflikty identyfikatsii : monohrafiia. Kharkiv: KhNAMH, 2012. 456 s.
- Riappo Ya.P. Narodna osvita na Ukraini za 10 rokov revoliutsii. Kharkiv: Derzh. vyd-vo Ukrainy, 1927. 128 s.
- Ukrainske radianske suspilstvo 30-kh rr. XX st.: narysy povsiakdennoho zhyttia: Kolektyvna monohrafiia / Vidp. red. S.V. Kulchytskyi. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2012. 786 s.